

Řeckokatolická církev za komunistické diktatury

Rudolf Vévoda

Existence řeckokatolické církve je plodem snah o znovusjednocení západního (latinského) a východního (ortodoxního) křesťanství, jež jsou téměř stejně staré jako velké východní schizma samo. Starší pokusy o unii na koncilech v Lyonu v roce 1274 a ve Florencii v roce 1439 byly motivovány převážně politicky (Byzanc potřebovala vojenskou pomoc Západu), a zůstaly proto omezeny jen na úzkou vrstvu některých reprezentantů politických elit a pravoslavné hierarchie a neměly delšího trvání. Životnější se ukázala být brestska unie, jejímž církevně správním centrem se stala kyjevská metropole a jí podřízené eparchie. Brestskou unii zřídil papež Klement VIII. bulou „Magnus Deus et laudabilis“ o vánocích roku 1595, biskupové východního ritu ze zmíněných diecézí ji schválili o několik měsíců později na synodě v Brestu Litevském v říjnu roku 1596.

Brestská unie, sama inspirovaná unií florentskou, se v následujících dvou stoletích stala modelem dalších více či méně úspěšných unijních pokusů v dědičných habsburských zemích. Pravoslavní Rusíni na Podkarpatsku koketovali s myšlenkou uniatství již během první poloviny 17. století. Tyto tendence, jež prosazovali zejména někteří představitelé baziliánského kláštera sv. Mikuláše u Mukačeva, vyvrcholily za opata a biskupa Petra Rotoszinského, který pro myšlenku unie získal uherské biskupy latinského obřadu během jejich rokování na synodě v Trnavě¹. Unie pak byla schválena 24. dubna 1649 na sněmu v Užhorodě za přítomnosti šedesáti tří kněží východního ritu a jagerského biskupa Kisdiho, jehož diecézí byli rusínští uniaté po celé následující století podřízeni. O deset let později, v roce 1660, se k unii podle dekretu císaře Leopolda I. hlásilo 400 kněží, což byla polovina tehdejšího rusínského duchovenstva východního ritu. V letech 1698 a 1700 byla schválena unie části uherských a sedmihradských Rumunů, kteří si uchovali rumunštinu jako liturgický jazyk; unie v srbské diecézi križevacké, podepsaná v roce 1611, fakticky zanikla následnou latinizací části kléru, zatímco jeho zbylá část se vrátila k pravoslaví. Po trojím dělení Polska (1772–1795) se většina uniatů ocitla v habsburské říši. Centrem duchovní správy haličských uniatů se stala metropole ve Lvově, které podléhalo několik diecézí. Východní část polského území s výrazným – až osmimilionovým – zastoupením uniatského obyvatelstva se ocitla pod ruským zábořem, kde byla unie přes záruky dané Kateřinou II. v následujících desetiletích zrušena.

Řeckokatolická církev musela od počátku své existence čelit dvojímu tlaku, a to jak ze strany pravoslaví, tak i ze strany katolického episkopátu latinského ritu. Ústrky ze strany římskokatolického kléru vyvrcholily v Uhrách počátkem druhé poloviny 18. století, v době působení jagerského biskupa Karla Esterházyho, který zakázal sjednocenému biskupovi Manuelovi Olsavszkému vykonávat pontifikální úkony a současně nařizoval, aby uniaté odváděli všechny dávky latinskému farnímu duchovenstvu. Celou aféru musela nakonec řešit císařovna Marie Terezie, z jejíž iniciativy byla v roce 1771 eregována mukačevská uniatská diecéze, jejímž prvním biskupem se stal Jan Bradác, odpůrce biskupa Esterházyho. Císařovna rovněž prosadila nahrazení dosavadního označení „uniaté“ méně diskriminujícím pojmenováním „řeckokatolíci“. V té době měli uniaté na Podkarpatsku 839 kostelů, 675 kněží a zhruba 119 107 „zповědi schopných“ věřících. O sto let později, v roce 1878, žilo v mukačevské diecézi již 413 473 věřících. Z Podkarpatska se uniatství šířilo na východní a střední Slovensko. Střediskem duchovní správy řeckokatolíků na Slovensku se stala diecéze v Prešově, zřízená v roce 1816². Podkarpatsko bylo dlouho nejzaostalejší částí monarchie; ještě na sklonku 19. století dosahovala negramotnost neuvěřitelné výše 93 % obyvatel. Stejně jako

Slovensku se ani Podkarpatsku nevyhnula maďarizace, která zasáhla i oblast života církve; myšlenku na přijetí liturgie v maďarštině ovšem uherští biskupové neprosadili.

Po roce 1918 se Podkarpatská Rus i Slovensko staly součástí Republiky československé. Navzdory podpoře, kterou československá vládní místa skýtala rozvoji kultury a osvěty zejména v oblasti boje s negramotností, si duchovní a politická elita na Podkarpatské Rusi osvojila proukrajinskou politickou orientaci, kterou podle zpráv polské rozvědky koncem 30. let sdílelo přibližně 70 % tamního obyvatelstva. Bez významu pro tento proces nebyla ani autorita, které se mezi podkarpatskými Rusíny těšil řeckokatolický metropolita Lvovský Andrej Šeptyckyj.

Koncem druhé světové války Sovětský svaz anektoval jak původně polskou Západní Ukrajinu, tak i Podkarpatskou Rus, pro niž začal razit z historického hlediska fiktivní označení Zakarpatská Ukrajina. Užhorod byl obsazen Rudou armádou již na podzim roku 1944³. Předzvěstí nastupující brutality se stal osud někdejšího předsedy autonomní podkarpatoruské vlády řeckokatolického kněze msgr. Augustina Vološina, který byl v květnu 1945 sovětskými orgány zatčen v Praze a přes protesty československých úředních míst odvezen do Moskvy, kde krátce poté zemřel ve vězení. Podobný osud podkal mnohé řeckokatolické kněze z Podkarpatoruska, včetně mukačevského biskupa Teodora Romži. Součástí strategických plánů proticírkevního boje komunistických režimů se od začátku staly plány na likvidaci unie. Důvody byly prosté. Tvůrci komunistické církevní politiky si dobře uvědomovali, že autokefální pravoslaví je snadněji kontrolovatelné státní mocí než uniaté, kteří jsou podřízeni papeži.

Nasvědčovaly tomu ostatně i zkušenosti ze samotného Sovětského svazu, kde se demoralizované oficiální vedení krutými represemi postižené ruské pravoslavné církve již ani nesnažilo zastírat, že je převodovou pákou režimu a hlásnou troubou sovětské „mírové“ propagandy. Bez vlivu ovšem nebyly ani důvody spočívající ve stalinském řešení národnostní otázky. Sovětizace Ukrajiny byla od 30. let provázena drastickou rusifikací, jejíž součástí byla likvidace všech projevů národní svébytnosti. Identifikace velké části rusínských elit s ukrajinskou kulturou pak nutně musela být sovětské moci trnem v oku. Argumentem pro zesílenou rusifikaci byla i aktivní účast mnoha ukrajinských řeckokatolíků v politických i vojenských nacionalistických organizacích, jakými byly Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN) nebo Ukrajinská podzemní armáda (UPA), které se zapojily do boje proti sovětské moci. Řeckokatolické duchovenstvo v Československu bylo obviňováno, že poskytuje materiální i jinou pomoc uprchlým členům UPA, tzv. banderovcům. Skutečnost, že v době druhé světové války se do ozbrojeného boje na straně nacistů zapojila samostatná ukrajinská divize SS pod názvem Haličina, dodávala těmto obviněním na důrazu.

První pokusy sovětské moci o likvidaci unie bylo možno zaznamenat ve východních oblastech někdejšího Polska už v době první sovětské okupace v letech 1939-1941. Tehdy moskevský patriarcha poslal do Lvova metropolitu Nikolaje s posláním připravit půdu pro návrat řeckokatolíků k pravoslaví. Brestskou unii na dřívě polském území západní Ukrajiny vypověděla za asistence mocenských orgánů v roce 1946 Lvovská synoda. Řeckokatolická církev na Západní Ukrajině byla podrobena tvrdé perzekuci. Většina těch duchovních, kteří nebyli získáni pro přestup, byla zatčena, a to včetně nového Lvovského metropolity Josefa Slypého, který byl vězněn až do roku 1963, kdy jej sovětské úřady propustily s podmínkou, že se odebere do exilu do Vatikánu, což Slypij učinil. Velká část řeckokatolických biskupů a mnozí kněží z bývalého polského území zahynula v sovětských žalářích⁴. Užhorodská unie na bývalém československém území Podkarpatska pak byla zrušena v roce třístého výročí své existence, tedy roku 1949. Už o rok dříve, v roce 1948, byla zlikvidována řeckokatolická

církev v Rumunsku, a to vládním dekretem, který následně potvrdila zmanipulovaná synoda v Cluji. Rumunská řeckokatolická církev měla podle sčítání obyvatelstva z roku 1930 milion čtyři sta tisíc věřících, což představovalo asi osm procent obyvatel, a 1 600 kněží, z nichž zhruba 600 bylo v roce 1948 a v letech následujících zatčeno pro odpor vůči úředně vynucenému sjednocení⁵.

Řeckokatolická církev v Československu měla podle statistiky z roku 1948 i po záboru Podkarpatské Rusi Sovětským Svazem 305 654 věřících, z čehož přibližně 230 000, tedy převážná většina, žila na východním a středním Slovensku. Tvořili ji téměř vyrovnaným dílem Rusíni a Slováci. V duchovní správě působilo v uvedeném roce 248 kněží a řeholníků bylo 34. Pravoslavná církev byla po své likvidaci během nacistické okupace početně velmi slabá: v únoru 1950 se k ní hlásilo 57 500 věřících⁶. Její představitelé se už od roku 1946 začali intenzívně snažit o rozšíření svého vlivu. Arcibiskup Jerevferij navštívil východní Slovensko a zahájil agitaci pro návrat sjednocených do lůna pravoslavné církve. Po roce 1948 se toto úsilí stalo součástí oficiální církevní politiky a probíhalo za silné podpory státních orgánů. Řeckokatolická církev začala být v úředních dokumentech označována jako „krajně reakční“ a obviňována z toho, že usiluje o „rekatolizaci“. Zpráva, kterou v lednu 1949 vypracoval pracovník církevního oddělení Národní fronty Dr. Hub, k tomu uvádí: „Jak se zdá, je úzká spolupráce římskokatolické církve s církví řeckokatolickou, která je ještě reakčnější než římskokatolická a tvoří svým způsobem její předvoj. Tato církev vystupuje bojovně reakčně a poskytuje přeběhlíkům z Polska a Sovětského svazu útulek, zejména v tamních klášteřích. Přitom probíhá v této církvi charakteristický vnitřní proces rekatolizace. Patrně po dohodě s katolickou hierarchií se tato církev postupně po všech státních pokatolčtuje s tendencí splynout s katolickou církví. Je potřeba udělat vše, aby této rekatolizaci uniátů bylo zabráněno a vyvoláno v uniátském duchovenstvu hnutí pro návrat k pravoslaví. „⁷Uniáti se tomuto tlaku snažili bránit, v čemž jim pomáhalo usnesení vatikánské Kongregace pro východní církve z 11. listopadu 1948, na jehož základě byla katolickým biskupům v Československu dána možnost připravovat římskokatolické kněze pro pomoc řeckokatolíkům. Aktivitu ovšem vyvíjela i druhá strana. Pracovníci církevního odboru Národní fronty ve spolupráci s některými představiteli pravoslavné církve v srpnu 1949 společnými silami vypracovali plán dalšího postupu; tento plán počítal s uskutečněním několika kroků, které ve svých důsledcích mají usnadnit zamýšlené zrušení unie. Počítalo se s vytvářením organizačních středisek pro přestup k pravoslaví na východním Slovensku, kterým se později začalo říkat návratové výbory. K dalším úkolům patřilo zvýšení počtu pravoslavných duchovních, dokončení výstavby kostelů a převedení alespoň jednoho řeckokatolického kostela a deseti kněží do pravoslavné církve, což byly plány z hlediska pozdějšího vývoje velmi skromné. Prešovská pravoslavná eparchie, založená v roce 1947, se dočkala štědré finanční pomoci ze strany státních úřadů, které jí poskytly 3 milióny korun na vedení provozu diecéze, chod duchovní akademie, jež byla do Prešova přesunuta z Prahy, a na další účely. 31. 8. 1949 byl společný plán schválen proslulou „církevní šestkou“, nejvyšším orgánem komunistické strany v oblasti církevní politiky. „Církevní šestka“ pověřila předsedu Sboru pověřenců na Slovensku, pozdějšího prezidenta Gustáva Husáka, vypracováním plánu dalších kroků. Husák spolu s pověřencem pro církevní záležitosti Ladislavem Holdošem zaujímal k celé věci zprvu zdrženlivý postoj, ale záhy se podřídili pokynům z Prahy; svou roli tu zřejmě hrál i vliv představitelů pravoslaví (Husák přijal arcibiskupa Jelevferije už v listopadu 1947). Začaly se vytvářet návratové výbory; ty musely být podle úředního rozhodnutí založeny ve všech okresech, ve kterých žije obyvatelstvo řeckokatolického vyznání.

Jakkoli původní záměry počítaly s dlouhodobým procesem, na přelomu let 1949?1950, a zejména v lednu 1950, došlo k dramatické změně kursu, jejíž příčiny lze spatřovat mimo jiné i v naléhavých intervencích představitelů pravoslavné církve v Československu i v Sovětském

svazu. Ti, ať už bezprostředně, či prostřednictvím sovětských diplomatických úřadů, naléhali na československé vedení, aby byl plán likvidace unie proveden co nejrychleji. Urychlení celé akce měl posloužit i příjezd metropolity Nikolaje, osobního zmocněnce moskevského patriarchy Alexeje, na východní Slovensko v lednu 1950. Akce „P“, jak byl celý proces úředně označen, se od ledna 1950 rozjela naplno. Ve všech okresech byly ustanoveny návratové výbory. Podle průzkumů z počátku roku 1950 se pro zrušení unie vyslovovalo již 50 řeckokatolických kněží, tedy asi 20 % z celkového počtu. K rozhodným odpůrcům znovusjednocení patřil přibližně stejný podíl duchovenstva, většina zaujala vyčkávací stanovisko. Mluvčím a hlavou oněch duchovních, kteří pokusy o sjednocení rozhodně odmítali, se stal prešovský biskup Pavol Gojdič⁸ spolu se svým sufragánem Vasilem Hopkem. „Církevní šestka“ 27. 2. 1950 podpořila drastickou variantu urychleného sjednocení.

Pronávratová kampaň se rozjela naplno. Státní moc opět začala poukazovat na údajnou „reakčnost“ řeckokatolické církve a snažila se urychlit celý proces sjednocení, jehož vyvrcholením měla být „internace biskupů Pavla Gojdiče a Vasila Hopka“⁹. Opakovaně začal být používán argument „rekatolizace“, kterou údajně plánuje vedení řeckokatolické církve. O tom, že tato propaganda se zcela nemýjela účinkem, svědčí příhoda, jejímž aktérem se stal krajský církevní tajemník z Prešova Čilík. Ten během své úřední cesty do Staré Lubovně projížděl obcí Plavnica, „která je jinak známa jako velmi reakční“, a potkal velký průvod lidí na cestě z kostela. „Zamíchal se mezi ně a dal se do řeči. V debatě poznamenal, že už nebudou dlouho chodit do svého kostela, že nebudou mít krásné ruské obřady jako nyní, že se říká, že Gojdič chce zrušit staré ruské obřady a zavést obřady katolické. Na občany tato zpráva velmi zapůsobila a začali nadávat na katolíky a na katolickou církev. Prohlašovali svorně, že si zachovají staré ruské obřady.“¹⁰ Součástí státní politiky se v této době rovněž stalo zcela konkrétní, jmenovitě vytipování těch řeckokatolických duchovních, s nimiž bude možno na díle likvidace unie spolupracovat. Jejich seznamy sestavovali církevní tajemníci v jednotlivých východoslovenských a středoslovenských okresech.

Celá akce „P“ vyvrcholila tzv. velkým soborem v Prešově, který se uskutečnil 28. dubna 1950. Zúčastnilo se ho 870 osob včetně hostů. 820 účastníků soboru bylo prezentováno jako delegáti řeckokatolické církve¹¹. Sněm zrušil unii a obrátil se na moskevského patriarchu s prosbou, aby pravoslavnou církev v Československu přijal do své jurisdikce.

Duben roku 1950 a prešovský sobor zvláště představují bod zvratu. Represe řeckokatolíků ztratila podobu pouhého administrativního tlaku a státní moc zahájila jejich kriminalizaci. Mnoho řeckokatolických rodin, a to zejména rodin kněžských – v řeckokatolické církvi není světské duchovenstvo, kromě biskupů, vázáno celibátem – bylo vystěhováno do Čech. Už během roku 1950 se 65 řeckokatolických kněží ocitlo v internaci. Velmi tvrdě státní moc postihla biskupa Pavla Gojdiče, který byl v lednu 1951 během inscenovaného procesu v Bratislavě odsouzen za „úklady proti bezpečnosti republiky, vojenskou zradu a špionáž“¹² na doživotí. Spolu s ním byl souzen i světící biskup Michal Buzalka a spišský biskup Ján Vojtaššák. Pavol Gojdič zemřel v roce 1960 ve věznicí v Leopoldově. Světící biskup prešovské diecéze Vasil Hopko byl internován nejprve na různých místech na Slovensku, jako ve Vysokých Tatrách a v Hlohovci, později byl v Praze odsouzen na 15 let vězení¹³ a po propuštění byl držen v internaci v Oseku v Čechách, aby byly ztíženy jeho případné snahy ovlivňovat situaci na Slovensku. Z izolace byl uvolněn teprve v roce 1968.

Uvolnění politické situace v 60. letech se řeckokatolické církve zprvu příliš nedotklo. Po zahájení rozhovorů mezi československou vládou a Vatikánem v roce 1963 se sice vatikánští vyjednávači vedení arcibiskupem Agostinem Casarolim pokusili nastolit otázku uniatů, byli však stroze odmítnuti. Sama skutečnost, že Vatikán projevil ochotu o této věci jednat,

řeckokatolíky patrně povzbudila. Biskup Hopko, jehož internace již byla méně přísná, začal rozvíjet aktivity směřující k oživení náboženského života rozptýlených a zdecimovaných řeckokatolických věřících. Státní bezpečnost jeho aktivity monitorovala, a tak se v jedné ze zpráv Sekretariátu pro věci církevní z roku 1967 objevilo doporučení vést s biskupem Hopkem vést „pohovor“ a přimět jej, aby této činnosti zanechal¹⁴. Pražské jaro znamenalo oživení nejen pro nekonfesijní veřejnost, ale i pro členy církví a náboženských společností. Do vedení Sekretariátu pro věci církevní se dostali noví lidé, často z vědeckých ústavů Československé akademie věd, kteří, nezatíženi minulým působením ve stranickém aparátu, se začali vyslovovat pro obnovení legální činnosti řeckokatolické církve.

Jakkoli se objevila snaha celou záležitost přesunout do kompetence slovenských orgánů, vyšlo definitivní rozhodnutí z Prahy. Uniaté byli legalizováni 13. června 1968, a to vládním nařízením o hospodářském zabezpečení církve řeckokatolické. V této době rovněž propukl napjatý a mnohdy osobní spor mezi některými představiteli řeckokatolické církve a církve pravoslavné, který měl tendenci nepříjemně se stupňovat zejména tam, kde se jeho předmětem staly majetkové záležitosti. Alespoň částečná obnova viditelných struktur řeckokatolické církve tím však nebyla zásadně narušena. Vasil Hopko obdržel státní souhlas k výkonu funkce světícího biskupa a po jeho smrti byl v dubnu 1969 Ján Hirka ustanoven dočasným ordinářem řeckokatolické diecéze v Prešově s titulem apoštolského administrátora, který si podržel až do roku 1990, kdy byl ustanoven diecézním biskupem. Spory mezi řeckokatolíky a pravoslavnými o majetková záležitosti, zvláště o kostely a další nemovitosti, se táhly až do roku 1970. V době nastupující normalizace se stát stejně jako před dvaceti lety začal plně angažovat na straně pravoslavných. Objevila se staronová obvinění, že řeckokatolická církev se snaží „zvednout vlnu antisovětsismu“¹⁵. Podstatné ovšem bylo, že církev byla oficiálně uznána, a to jak na Slovensku, tak i v Praze, kde byla obnovena řeckokatolická farnost u sv. Klimenta.

Řeckokatolickou větev měla i skrytá církev, a to již od padesátých let. Ukazuje se, že motivy onoho poměrně silného zastoupení uniatství v neoficiálních církevních strukturách nespočívaly jen v možnosti, jak „obejít“ požadavek celibátu spojením povolání ke kněžství i k manželství v jeden celek. Důvody byly širší a obecnější a souvisely s celkovým teologickým i pastoračním konceptem skryté církve. Myšlenka dialogu Západu s Východem v nich beze sporu byla silně přítomna. Řeckokatolická část skryté církve byla propojena i na viditelné složky církve, a to jak na prešovského ordináře Hirku, tak na litoměřického biskupa kardinála Trochtu, který proti svěcení ženatých mužů na kněze západního i východního ritu neměl podle všeho principiální námítky. Pro výrazný podíl řeckokatolíků na životě neoficiálních církevních struktur mluví i skutečnost, že první dvě biskupská svěcení, která v roce 1968 udělil Felix Maria Davídek, se týkala řeckokatolických kněží Eugena Kočiše a Ivana Ljavince.

Řeckokatolická církev se v roce 1989 dočkala svobody. Po rozpadu Československa papež Jan Pavel II. zřídil bulou „Quo aptius consuleretur“ z března roku 1996 v Praze řeckokatolický apoštolský exarchát, jehož ordinářem se stal právě biskup Ljavinec. Část ženatých biritualistů ze skryté církve byla začleněna do viditelných církevních struktur v rámci pražské řeckokatolické eparchie. Podmínkou ovšem bylo přijetí kněžského svěcení „sub conditione“, k čemuž se v listopadu 1997 odhodlalo osmnáct kněží, které posléze biskup Ljavinec zařadil do veřejné pastorace. To však s sebou přineslo nové omezení, protože tito kněží, v ilegalitě svěcení jako biritualisté, mohou v rámci svého veřejného působení v západní liturgii pouze koncelebrovat¹⁶.

1: Opati kláštera sv. Mikuláše měli již od středověku titul biskupů. Srov. F. X. Kryštůfek: Dějiny církve katolické ve státech rakousko-uherských s obzvláštním zřetelem k zemím

- Koruny české od doby slavného panování císařovny Marie Terezie až do časů J. V. císaře a krále Františka Josefa I. (1740?1898), Praha 1898, díl I. , str. 99.
- 2: tamtéž, str. 99?114.
- 3: B. Cywinski: Ogniem próbowane, díl I. Korzenie tożsamości, Rzym 1982, str. 118?131, 194?198.
- 4: Z. Boháč: Násilné zrušení řeckokatolické církve na počátku 50. let v Československu. In: J. Hanuš, J. Stříbrný (eds.): Stát a církev v roce 1950, Brno 2000, str. 87.
- 5: Kurt W. Treptow (ed): Dějiny Rumunska, Praha 2000, str. 269, 350.
- 6: K. Kaplan: Stát a církev v Československu 1948–1953, Brno 1993, str. 114.
- 7: Tamtéž.
- 8: P. Šturák: Otec biskup Pavol Gojdič, Prešov 1997.
- 9: K. Kaplan: Stát a církev... , str. 116.
- 10: Církevní komise ÚV KSČ 1949–1951. Edice dokumentů, I. Církevní komise ÚV KSČ ("Církevní šestka"). Duben 1949–březen 1950, Praha–Brno 1994, str. 384.
- 11: M. Gajdoš, S. Konečný: Postavenie Rusínov?Ukrajincov na Slovensku v rokoch 1948?1953, str. 118?119. Karel Kaplan uvádí počet 620 účastníků a dalších "tisíc komunistů jako věřících". Srov. K. Kaplan: Stát a církev... , str. 116.
- 12: M. Gajdoš, S. Konečný: Postavenie... , str. 122.
- 13: Z. Boháč: Násilné zrušení... , str. 93.
- 14: Vycházím zde z dosud nepublikovaných zjištění K. Kaplana – R. V.
- 15: J. Cuhra: církevní politika KSČ a státu v letech 1969?1972, Praha 1999, str. 22.
- 16: P. Fiala, J. Hanuš: Skrytá církev. F. M. Davídek a společenství Koinótés, Brno 1999, str. 87?91.